

ОЛЕКСАНДР СТЕГНІЙ,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу історії, теорії та методології соціології Інституту соціології НАН України

Теоретичні витоки та особливості інституціоналізації соціології довкілля

Abstract

In the article, the theoretical origins of environmental sociology in a classic sociological theory are examined. The basic stages of genesis of eco-sociological theory are analyzed in detail, particularly such directions in sociology, as social Darwinism, geographical school, as well as K. Marx's, E. Durkheim's, and M. Weber's views on the interrelations between society and its natural environment. Special attention is paid to socio-ecological conception of Chicago school of Urban sociology, Human ecology, Duncan–Schnore's Ecological complex theory. The disparateness of conceptual content of notions of social ecology and sociology of natural environment is also ascertained in the article. Whereas a social context and theoretical origins of environmental sociology in the West and in the former USSR appreciably differ, the features of institutionalization of Western and (Post-) Soviet Environmental Sociology are examined at length.

Соціологія довкілля виборолa визнання як окрема галузь соціології, утім, залишається недостатньо з'ясованим ставлення її до соціологічної традиції. Упродовж тривалого часу соціологія довкілля посідала позиції очевидного критичного опонування загальній теоретичній соціології. Однак недоцільно розглядати соціологію довкілля головню як критику основної соціології, бо теоретичні диспути загальної соціології присутні й у цій галузі соціології.

Як зауважує представник конструктивістського напрямку в американській соціології доквілля Фредерик Бател, сучасна соціологія “немов відбиває подвійний погляд на біологію, екологію й доквілля” [Buttel, 1986: р. 337]. З одного боку, на соціологічні ідеї істотно вплинули уявлення про розвиток організмів, про еволюцію й адаптацію, застосування концепцій, запозичених з біологічної екології та інших природничих наук. Поряд із цим розвиток соціологічної теорії зазнав впливу течій, спрямованих проти біологічного редуccionізму різних напрямів, і передусім соціал-дарвінізму й інвайронментального детермінізму.

За Ф.Бателем, “у широкому сенсі мета соціології полягає в тому, щоб забезпечити інтегральний аналіз усіх інституціональних аспектів суспільства через дослідження взаємодій між макро- (структурним) і мікро- (соціально-психологічним) рівнями реального життя” [Buttel, 1986: р. 337]. Зазначена мета, з його погляду, неминуче висуває перед соціологами питання, яким чином людська спільнота отримує засоби для існування, а також щодо взаємин між спільнотою і її ресурсною базою. Таке розширення соціологічних горизонтів, згідно з Бателем, гальмують антропоцентричні традиції соціології. При цьому антропоцентризм має як позитивні, так і негативні аспекти. Людина як “зоологічний об’єкт соціології” (за словами Бателя) є унікальною істотою серед тваринного світу в плані її культурних здатностей і символічних комунікацій. Тому, доходить висновку Бател, “соціологія не може і не має ставати гілкою біхевіоральної екології. Разом із тим людські істоти становлять лише один біологічний вид і є інтегральною складовою біосфери. Тому всеосяжне розуміння минулого й майбутнього розвитку людських спільнот буде проблематичним, якщо не розглядати екологічний і матеріальний субстрат існування людини” [Buttel, 1986: р. 338].

Розглядаючи генезу екосоціологічної теорії, насамперед на етапі висвітлення взаємовідносин людини й суспільства з навколишнім природним середовищем, у рамках традиційної соціологічної теорії, доцільно зважати на вказану подвійність погляду класичної соціології на біологію/екологію та факт невіддільного дуалізму в самому існуванні людини.

У науковій літературі поширені доволі різні тлумачення того, який саме теоретичний спадок соціологів слід визнати за класичний або традиційний.

Зокрема французький соціолог Р.Арон застерігає дослідників від надмірної педантичності. З його точки зору, в соціології не існує непохитних істин, оскільки вона лише пропонує певні розумові схеми, які можуть здатися застарілими й хибними. Проте в іншому соціальному контексті ці наукові положення знов набувають вагомості й актуалізуються. Тому, наголошує Р.Арон, краще говорити про етапи, ніж про історію соціологічної думки. Попри зазначені застереження щодо класичного спадку в соціології, Р.Арон характеризує другу половину XIX століття як переломну добу у розвитку соціології. Цей часовий проміжок репрезентують, згідно із Р.Ароном, три видатні соціологи — Е.Дюркгейм, В.Парето і М.Вебер [Арон, 1993: с. 7–11].

Російські соціологи С.Кравченко, М.Мнацаканян та М.Покровський виокремлюють різні соціологічні теорії, які належать до класики, модерну та постмодерну, і, відповідно, методології — класичну, некласичну і постнекласичну. Вони вважають, що “сучасна соціологія складається з багатьох загально визнаних теорій, кожна з яких, використовуючи свій інструментарій, аналізує лише окремі аспекти суспільства, окремі тенденції суспільного розвитку, притаманні конкретному часові, й тим самим роблять свій певний внесок у загальні уявлення про суспільство” [Кравченко и др., 1998: с. 5].

Розвиток соціологічної теорії названі соціологи розглядають з позицій соціологічних парадигм, які вони умовно поділяють на три великі групи.

До *структурних парадигм* вони відносять структурний функціоналізм і марксизм. Соціологи-функціоналісти розглядають суспільство як систему взаємозалежних його складових структур, які утворюють єдине ціле. Для цих парадигм загалом характерна класична методологія дослідження суспільства, що визначається визнанням об’єктивності соціальних реалій та впевненістю у можливостях інструментарію соціального пізнання. Саме структурні парадигми, як зауважують російські вчені, в соціологічній літературі дістали назву “класичних”. Своєю чергою, *інтерпретативні парадигми* роблять акцент на вивченні й інтерпретації людської поведінки, її мотивів, головним чином на мікрорівні. Найвідоміші інтерпретативні парадигми походять з теорій соціальної дії М.Вебера, символічного інтеракціонізму і соціального психоаналізу. Прихильники цих парадигм на підставі так званої некласичної методології намагаються подолати перешкоди, які заважають поглибленішому розумінню соціальних реалій. Зокрема, кожна соціальна спільнота має неповторний ціннісний світ, обставини є завжди суб’єктивними, дослідник також не може бути цілком неупередженим, а відтак, не може бути єдиного, універсального пояснення соціальних реалій. Як зазначають С.Кравченко, М.Мнацаканян та М.Покровський, ці парадигми в соціологічній літературі здебільшого називають “модерністськими”. І зрештою, *інтегральні й об’єднальні (діалектичні) парадигми*, пов’язані з аналізом соціальних реалій з урахуванням єдності об’єктивного й суб’єктивного, структури й індивіда. Творцем інтегральної соціології є П.Сорокін, а П.Бурдьє і Е.Гіденс намагаються об’єднати структурні та інтерпретативні парадигми. Під кутом зору згадуваних російських дослідників, об’єднавчі парадигми вможливають вивчення ефекту виникнення з дезорганізації та хаосу самоорганізованих суспільних структур і є втіленням соціологічного “постмодерну” [Кравченко и др., 1998: с. 20–23].

Проведений автором аналіз значного масиву наукової літератури виявив, що серед провідних фахівців у галузі екологічної соціології (В.Кетон, Р.Данлеп, А.Шнайберг, Ф.Батель, О.Яницький та ін.) набула поширення “віртуально універсальна думка про те, що Карл Маркс, Еміль Дюркгейм і Макс Вебер є головними класиками соціологічної теорії” [Buttel, 1986: р. 338]. Не маючи вагомих аргументів проти такого твердження, автор, утім, вважає за доцільне простежити генезу екосоціологічної теорії із залученням ширшого теоретичного доробку соціологічної науки.

Тривалу історію соціальних теорій еволюції та розвитку, побудованих на біологічних аналогіях, майстерно продемонстрували у своїх працях Р.Нісбет [Nisbet, 1969] та К.Бок [Bock, 1978].

Біологічні аналогії лежали в основі поглядів О.Конта, який вважав, що суспільство влаштоване аналогічно до живого організму. Соціальні інститути (зокрема, держава, релігія, сім'я), з його погляду, були для суспільства тим, чим є органи для фізичного тіла. О.Конт схилився до думки, що соціальні явища підпорядковані законам, загальним для всієї дійсності. Оскільки не існує жодних специфічних законів, соціологія має будуватися на кшталт природничих, "позитивних" наук. Найвідоміший соціальний еволюціоніст XIX століття Г.Спенсер спирався на праці О.Конта і теж розглядав суспільство як своєрідний організм. Однак якщо Конт вбачав джерело соціальних змін у прогресі, пов'язаному з накопиченням знань, то Спенсер ставив на перше місце еволюційний відбір.

Еволюційна теорія Г.Спенсера спиралася на природничий матеріал, і еволюціонізм поширювався на всі явища природи та суспільства як такі, що розвиваються за законами природи. Саме Спенсер увів у соціологію тезу про однопорядковість явищ боротьби за існування і конкуренції у людському співтоваристві, а також сформулював концепцію соціальних інститутів на підставі аналогії соціального й біологічного організмів, хоча й визнавав існування суттєвих відмінностей між ними. З точки зору Г.Спенсера, завдяки схожості принципів системи організації суспільство, подібно до біологічного організму, нарощує масу (тобто людські й матеріальні ресурси). Зрештою ускладнюється структура, відбувається диференціація функцій його складників, поступово посилюється взаємозалежність та взаємодія цих елементів [Nisbet, 1969: p. 588–590].

Отже, О.Конта і Г.Спенсера цілком правомірно вважати тими, хто заклав первинний фундамент функціоналізму в рамках аналогій з органічним світом.

Нісбет і Бок, аналізуючи соціальні теорії XIX століття, наголошують також вагомий внесок Ч.Дарвіна у розвиток соціальної теорії, значний вплив його поглядів (поруч із поглядами Спенсера) на праці Мальтуса, який зробив відоме узагальнення, що народонаселення зростає швидше, аніж відповідні матеріальні умови життя. З огляду на цей закон, доходить висновку М.Ковалевський, "соціолог із необхідністю має припускати настання регресу для суспільства у момент, коли зростання населення настільки перевищить засоби для його харчування, що зумовить або збільшення смертності, або штучне скорочення числа народжень, або необхідність еміграції" [Ковалевський, 1997: с. 56].

Соціальні теорії Конта, Спенсера і Мальтуса активно обговорювалися в біологічній літературі того часу, що сприяло взаємному збагаченню біологічних і соціальних поглядів.

Розглядаючи генезу екосоціологічної теорії, доцільно пригадати такі напрями в соціології, як соціальний дарвінізм (соціал-дарвінізм) та географічну школу.

Найвідоміші представники соціального дарвінізму (В.Беджгот, Л.Гумплович, Г.Ратценгофер, В.Самнер) розглядали закони боротьби за існування, міжвидової боротьби та природного добору як головні соціальні детермінанти суспільного розвитку, а причини виникнення соціальних конфліктів зводили до біологічних чинників. Підтримуючи ідею натуралізації соціального, вважали за можливе застосування в соціології принципів теорії Ч.Дарвіна, поставивши на місце організмів соціальні групи. Вказуючи на місце соціального дарвінізму в історії соціологічної думки, М.Захарченко і Е.Жлудько зазначають: “Його редуccionізм спрацював лише там, де перепліталися проблеми соціального і природничо-біологічного. На цьому “перехресті” проблеми соціальний дарвінізм зробив свій раціональний внесок у соціологію” [Захарченко, Жлудько, 1998а: с. 494].

Географічна школа в соціології (Г.Бокль, Л.Мечников, Ж.Реклю, Г.Маттеуцці) визнавала вирішальне значення фізичного середовища і природних умов для суспільного розвитку. Прихильники цього напряму вважали, що розвиток людства відбувається за законами, аналогічними законам фізичного світу; виводили розвиток свідомості з географічних і кліматичних умов, а економічні та політичні зміни вважали результатом накопичення знань. Для подальшого виокремлення екологічної соціології як окремої галузі позитивним було вирізнення з боку Ж.Реклю “статичного середовища” (власне природних умов) та “динамічного середовища” (соціальних умов). Вплив останнього з появою суспільства поступово зростає, тоді як першого — навпаки, зменшується. Назагал, на думку М.Захарченка і Е.Жлудька, “географічно-детерміністські концепції зрештою звільнили соціологію від містицизму й спекулятивності” [Захарченко, Жлудько, 1998b: с. 100].

Наведені приклади з історії соціологічної думки підтверджують той факт, що інтерес соціологів до впливу навколишнього природного середовища, впливу біологічного на людину і суспільство загалом залишався доволі відчутним, починаючи з моменту виникнення цієї наукової дисципліни.

Однак це не заважає окремим сучасним екосоціологам у своїх працях скаржитися, що розвиток соціологічного підходу у дослідженні екологічних проблем стримують традиції саме класичної соціології. Зокрема, фундатори екологічної соціології В.Кеттон і Р.Данлеп у цілому дотримуються тієї думки, що класична соціологія, представлена творчим доробком К.Маркса, Е.Дюркгейма і М.Вебера, неприємно ставиться до розвитку екологічної соціологічної теорії і відповідних досліджень. Найбільше несхвалення у них викликає антропологічна спадщина теоретиків-класиків, зокрема той факт, що кожен із них акцентував необхідність примату соціологічного пояснення соціального феномена й заперечував потребу в залученні аналізу екологічних змінних. У цьому зв'язку П.Кенан зазначає: “...визнані класики соціології Е.Дюркгейм та М.Вебер, а також К.Маркс зовсім ігнорують фізичне навколишнє середовище, розглядаючи людське суспільство “поза” природою, і навіть відокремлюють природу від людських істот” [Сапан, 1996: р. 33].

Серед представників соціології доквілля набула поширення думка, що сучасну соціологічну теорію розробляли за умов не висловлюваного явно табу на включення до аналізу екологічних змінних. В.Кетон і Р.Данлеп на підставі аналізу західної соціологічної літератури дійшли висновку про існування в традиційній соціології спільної світоглядної домінанти, яку вони визначили як “панівний західний погляд на світ”. Цей погляд є, власне, антропоцентричним, оскільки визнає беззастережне панування людства над живою природою й необмежені можливості використання її ресурсів [Catton, Dunlap, 1980: p. 34].

З погляду Ф.Бателя, в цих аргументах є суттєва частка істини, адже “більшість сучасних представників соціологічної науки є надто соціалізованими і віддають перевагу соціологічним поясненням, головним чином завдяки методологічним підходам, запропонованим Дюркгеймом”. Тому культура, притаманна сучасній професії соціолога, переважно успадкована від згаданих теоретиків-класиків, зазначає Батель, і “диктує майже спонтанну реакцію проти виявлень різного ґатунку біологізму” [Buttel, 1986: p. 338].

Утім, доволі гостра критика В.Кетоном і Р.Данлепом теоретичної спадщини визнаних представників соціологічної думки не враховує достатньою мірою принаймні двох моментів. По-перше (далі це буде доведено), кожен із зазначених теоретиків приділяв значну увагу різним аспектам навколишнього природного середовища. По-друге, вони впливали на подальший розвиток соціологічної теорії як внаслідок власних текстів, так і через вторинну інтерпретацію їхніх оригінальних праць. Малопомітність “екосоціологічних” поглядів зазначених теоретиків, як зауважує Е.Гіденс, не останньою чергою зумовлена тим, що окремі соціологи, особливо Талкот Парсонс, часто подавали їхні праці англосовній аудиторії з інтерпретаціями, котрі, як зараз з’ясувалося, мали неточності й не відповідали оригінальному змістові [Giddens, 1984: p. XIV]. До того ж траплялися випадки, коли англосовна аудиторія була недостатньо обізнана з тими працями, в яких згадані теоретики приділяли істотну увагу саме екологічній проблематиці. Наводячи такий приклад, Батель стверджує, що найвідомішими й найвпливовішими працями М.Вебера у США були саме ті, де відносно мало йдеться про екологічні проблеми капіталістичного індустріального виробництва [Buttel, 1986: p. 342–343]¹.

Вагомість системи поглядів зазначених теоретиків соціології полягала в тому, що їхні доробки були відображенням потужних течій біологічного редукціонізму, що панував за тих часів. Як зазначає Р.Меек, більшості своїх праць Маркс надавав форми “хрестового походу” проти своїх інтелектуальних противників Мальтуса і Рікардо, й особливо проти теорії Мальтуса про неминучість соціальних коригувань, які б перешкоджали геометричному зростанню людської популяції на тлі арифметичного збільшення засобів існування. Дюркгейм, за твердженням К.Томпсона, хоча й частково погоджувався з тими, хто характеризував суспільство як організм, однак у

---

¹ Тут Батель посилається на праці “Протестантська етика і примама капіталізму” (1958); “Від Макса Вебера” (1946); “Теорія соціальної та економічної організації” (1947).

праці “Суспільний поділ праці” (1933) заперечував ідеї соціальної еволюції Спенсера та його прихильників, які в той час підкріплювалися аналогіями з дарвінівською еволюційною теорією. Дюркгеймові також “коштувало великих зусиль наголосити, що соціологія має зовсім інший предмет обговорень, що соціальні явища не могли пояснюватися посиланнями на індивідуальні біологічні чинники, якими є, приміром, раса або інстинкти” [Buttel, 1986: р. 339]. Своєю чергою, Вебер найактивніше відокремлювався від еволюційних поглядів, насамперед критикуючи більшість поглядів Маркса стосовно економічного детермінізму і соціальних змін як спрямованих процесів, що мають іманентний початок у наявних суспільних структурах.

На думку Бателя, “Маркс безперечно слугує класичним прикладом інвайронментального соціолога, який викликав найбільші дискусії” [Buttel, 1986: р. 342].

Так, марксистські погляди часто використовували ті, хто пропонував позбавити легітимності представників неомальтузіанства, до яких зараховували екологічні рухи та представників зелених, котрі відстоювали концепцію встановлення екологічних меж економічного зростання. Водночас критики Маркса із числа соціологів довкілля відкидали його погляди на підставі антропоцентризму і віри у продуктивні сили, розвиток яких уможлиблює технологічне розв’язання екологічних та ресурсних проблем. Але очевидність антропоцентричних міркувань Маркса не заважає різко критикувати їх ще й екоцентристам. Р.Екерслі, наприклад, закидає йому надто позитивний погляд на індустріалізацію і віру в економічний та соціальний прогрес. Він вважає, що Маркс розглядав природу як таку, що існує суто для задоволення потреб людини, і стверджує, що, згідно з Марксом, справжня свобода людини полягає у її звільненні від зовнішньої природи та її обмежень. Люди мають “творити” її, якщо бажають бути вільними. Але “створювати” або “олюднювати” природу не обов’язково означає фізично її підкорювати, заперечують Дікенс і Вентон. Таке “створення” може полягати в розумінні її властивостей і якостей, а Московічі додає, що збільшення знань про природу немов перетворює її [Jarvikovski, 1996: р. 73–76].

Одним із найгрунтовніших досліджень ставлення К.Маркса до екологічної проблематики є книга за редакцією Говарда Парсонса “Маркс і Енгельс про екологію”, що вийшла друком 1977 року. В цій праці творчий доробок Маркса й Енгельса проаналізовано в контексті соціальних і біологічних поглядів середини XIX століття, продемонстровано важливу роль тематики природних ресурсів в еволюції марксистської політичної економії.

Г.Парсонс зазначає, що матеріалістичне вчення про суспільство К.Маркса і Ф.Енгельса побудоване на натуралістичних засадах позитивізму, згідно з якими слід розглядати соціальні явища і факти подібно до природознавчих наук із характерним для них причинно-наслідковим поясненням фактів [Parsons, 1977: р. 10–24]. К.Маркс запозичив із сучасного йому природознавства термін “формація”, який у природничих науках означав певні структури, пов’язані єдністю умов утворення, схожістю складу та взаємозалежністю елементів. Розвиток суспільства розглядають як природ-

но-історичний процес, який є такою ж мірою закономірним і об'єктивним, як і природні процеси. Але на противагу останнім, детермінованим стихійними силами природи, природно-історичний процес — це результат людської діяльності.

Маркс довів, що капіталістичне виробництво розвиває технологію й поєднує різні процеси в соціальне ціле, виснажуючи при цьому першоджерела добробуту — ґрунт і робітника. Крім того, він розглядав велику індустрію і сільське господарство як головні причини екологічних проблем. Але, на думку Г.Парсонса, Маркс і Енгельс переоцінили швидкість, з якою капіталістичні виробничі відносини та промисловий розвиток набувають глобального поширення, і, навпаки, недооцінили (почасти зрозуміло на тлі розгляду технологій ХІХ століття) гостроту екологічних суперечностей епохи розвиненого капіталізму [Parsons, 1977: p. 105–109].

Аналізу ставлення Маркса до взаємодії природи й суспільства присвячена також стаття Т.Жарвіковскі “Відносини природи і суспільства в працях Маркса і Дюркгейма”. У цій публікації показано, що для Маркса ставлення людини до навколишнього природного середовища має не теоретичну, а практичну спрямованість. Люди є частиною природи, але як біологічний вид вони відрізняються від решти живих істот. Єднання людини з природою, стверджує Маркс, завжди існує у промисловості згідно з рівнем її розвитку, а також відповідно до “боротьби людини з природою”. Однак між людиною й природою існує певний антагонізм, адже залежність від природи обмежує свободу людини. Природу як зовнішню і стримувальну силу треба подолати в процесі тривалого перетворення [Jarvikovski, 1996: p. 76].

Для екологічної соціології принципове значення має ідея К.Маркса, що природа є тіло людини (див.: [Маркс, Енгельс, 1974: с. 92]). З точки зору Р.Грундманна, Марксове визначення природи як “неорганічного тіла” людини можна вважати екологічним поняттям. Оскільки, як зауважує сам Маркс, існують два головні джерела нашого добробуту — земля і праця, то людина для досягнення власних успіхів має оздоровлювати перший із цих елементів. До того ж слід мати на увазі, що для Маркса природа — не зовсім соціальна категорія, як і суспільство — не категорія природи [Jarvikovski, 1996: p. 77].

Жарвіковскі вважає, що є підстави спростувати думку, буцімто Маркс вимагав тотального “завоювання природи”, і покласти край диспутові навколо позиції Маркса щодо взаємин між природою і суспільством. З його погляду, горезвісне нехтування “природою” походить не так із класичної соціології, як із пізнішої академічної соціології. Розуміння еволюції поглядів Маркса й Енгельса щодо взаємовідносин суспільства і навколишнього природного середовища, за висновком Г.Парсонса, може прислужитися екологічним соціологам. А.Попер вважає, що саме Маркс і Енгельс були предтечею екології людини, політичної і соціальної екології.

Подібно до Маркса, Е.Дюркгейм цілковито не відкидав еволюційних поглядів. Його праця “Суспільний поділ праці” містить еволюційні уявлення, згідно з якими, недиференційовані суспільства, яким притаманна “механічна єдність (солідарність)”, за певних обставин еволюціонують у на-

прямі сучасних суспільств зі складним поділом праці та “органічною єдністю”. Однак, як вважає Ф.Батель, погляди Дюркгейма дистанціювалися від уявлень Спенсера. Так, Дюркгейм не був прихильником розвитку теорії глобальних соціальних змін та етапів еволюції, що посідала провідне місце у Спенсера. Крім того, він відкидав як метод індивідуалістичний підхід, за яким індивід відіграє провідну роль в еволюції та природному відборі, оскільки поділ праці як соціальний факт може бути пояснений соціальними (надіндивідуальними) чинниками [Buttel, 1986: p. 340].

Дюркгейм припускав, що загальні характеристики людської природи беруть участь у роботі, результатом якої є суспільне життя, проте водночас наголошував, що ці характеристики його не спричинюють; причиною колективних уявлень є умови, в яких перебуває соціальна група загалом.

Т.Жарвіковскі вважає, що Дюркгейм не мав на меті заперечувати значення біологічних фактів, але підпорядкував їх соціальним фактам у соціології, а головне завдання соціолога вбачав у висвітленні різних аспектів людського середовища.

Дюркгейм нечасто вживав слово “природа” й не надавав особливого значення цьому терміну. Він наполягав на прийнятті концепцій “фізичне середовище” та “організм” (біологічний організм людини) й одночасно заперечував дуалістичний погляд на суспільство і природу. “Навіть якщо суспільство є специфічною реальністю, це не імперія всередині імперії, це частина природи і її вищий вияв. Ця соціальна царина є цариною природи, яка відрізняється від інших лише більшою складністю” [Jarvikovski, 1996: p. 79]. “Суспільство — це потужна комбінація фізичних і моральних сил, яку пропонує нам природа. Ніде більше неможливо знайти такого багатства матеріалів, доведених до такого ступеня концентрації” [Jarvikovski, 1996: p. 80]. Т.Жарвіковскі зауважує, що погляди Дюркгейма на суспільство як частину природи та водночас “вищу” форму життя не поширюються на критику змін у природному середовищі, які виникають унаслідок діяльності людини.

У деяких працях Дюркгейм спростовує пояснення, ґрунтовані на фізичному середовищі. Він розуміє, що фізичне середовище — зовнішні умови життя людини, які певним чином впливають на індивідів. Зовнішні умови можуть бути сприятливими або несприятливими для спеціалізації індивідів, але їх недостатньо для її визначення. Дюркгейм доходить висновку, що тварина майже цілком залежить від фізичного середовища, тоді як для людей соціальні чинники є важливішими за біологічні чи фізичні.

Дюркгейм не вбачає соціальних проблем, пов’язаних зі зміною природи. Жарвіковскі висуває припущення, що причиною цього може бути віра Дюркгейма у потенціал науки й ідея, згідно з якою різні дисципліни займаються власними проблемами, тож немає підстав займатися проблемами природознавства або технічних наук.

Дюркгейм відрізняє погляди на природу цивілізованих людей і дикунів. Він стверджує, що культура створює інструменти, які дають змогу побачити природу. Йдеться про соціальне або культурне створення природи. Але, як зауважують М.Редкліф і Г.Вудгейт, якби Дюркгейм був переконаний у тому, що природа створюється тільки суспільством, він розглядав би

її як соціальний факт, що підлягає “об’єктивним” соціологічним дослідженням.

Як зазначає Жарвіковскі, думка про співвідношення між соціальним і фізичним найчіткіше викладена у працях Дюркгейма, присвячених уявленням про культурне походження понять, в яких він інтерпретує природу. Цей конструктивістський підхід, на думку Жарвіковскі, помітно вплинув на сучасну соціологію доквілля.

Один із фундаторів екологічної соціології, А.Шнайберг вважає, що аналогічні до цієї галузі соціології положення теорії Дюркгейма справили вагомий вплив на її розвиток. Праця Дюркгейма “Суспільний поділ праці” згодом надихнула появу в Чикаго “екології людини”, хоча ранні представники цього напрямку Р.Парк і Е.Берджесс наголошували відносно незначний вплив ідей Дюркгейма на витoki екології людини.

За Шнайбергом, теорія змін, описана в згаданій праці Дюркгейма, приділяла значну увагу ролі, котру відігравали зростання щільності населення, інтенсифікація боротьби за обмежені ресурси, а також інші чинники соціальної морфології як попередники індустріалізації й ускладнення поділу праці. Сам Дюркгейм вважав, що суспільний поділ праці зумовив зростання рівня адаптивності численніших спільнот до свого навколишнього природного середовища за рахунок зменшення прямої конкуренції у боротьбі за ресурси й завдяки культурним перетворенням. Це давало змогу ефективніше перерозподіляти й використовувати ресурси.

Серед сучасних представників соціології доквілля має місце погляд, що Дюркгейм переоцінював роль індустріалізації у розв’язанні проблем дефіциту ресурсів. Такі позиції посідає Ф.Бател, який зауважує, що в подальших працях із проблем соціальної інтеграції, політики й методології Дюркгейм, власне, не міг стати послідовним прихильником поглядів на соціальну морфологію, які виклав у “Суспільному поділі праці”. Згідно з Бателем, Дюркгейм “явно приділяв увагу лише одному компоненту “інвайронментальної соціологічної ідеї” — тим механізмам, через які фізичне навколишнє середовище впливає на суспільство, — і значною мірою ігнорував процеси, завдяки яким соціальна структура впливає на фізичне навколишнє середовище” [Buttel, 1986: p. 341].

Хоч екосоціологічні погляди Дюркгейма і мали значні обмеження, його теоретичний доробок, з чим погоджується більшість американських екосоціологів, опосередковано вплинув на американську інвайронментальну соціологію головним чином завдяки згаданій школі “екології людини”. Своєю чергою, Жарвіковскі вважає, що Дюркгейм відчутно вплинув на інвайронментальну соціологію через антрополога М.Дугласа та його учнів.

В основі методології М.Вебера лежить уявлення про принципову протилежність законів природи і суспільства і, відповідно, визнання необхідності існування двох типів наукового знання: природничих наук і гуманітарного знання. Соціологія є суміжною наукою і тому має запозичити у природознавства і гуманітарних наук усе найкраще: від першого — прихильність до точних фактів і причинно-наслідкове пояснення, від других — метод розуміння і віднесення до цінностей як процедури добору й організації емпіричного матеріалу.

Аналізуючи науковий доробок М.Вебера, представник Баденської школи неокантіанства Г.Рікерт визнає, що Вебер у своїй історико-соціологічній роботі на практиці подолав формальний розподіл усіх видів людського пізнання за їх логічною структурою на “науки про природу” і “науки про культуру”.

На думку Ф.Бателя, “найбільш очевидна роль Вебера в діалозі століття стосовно біології і суспільства полягала в тому, що він відкидав еволюційний підхід до соціальних змін. Аргументи Вебера, по суті, відображали погляд на суспільство як на нестійкий баланс сил, в якому апіорі жодна з них не є визначальною” [Buttel, 1986: p. 340]. Спрямованість змін, за Вебером, не була іманентною для соціальних структур, вона радше визначалася певною сукупністю історичних фактів, укорінених в індивідуальній поведінці й історичній випадковості.

Визначаючи, що названі науки мають спільне раціональне підґрунтя, Вебер водночас наголошує істотні відмінності їх, які стосуються, зокрема, терміна “розуміння”. З точки зору Р.Арона, ідея Вебера полягає у такому: в царині феноменів природи пояснити спостережувані закономірності ми можемо лише через математичні за формою і характером посилення. Інакше кажучи, нам потрібно пояснити явища судженнями, які підтверджуються досвідом, аби мати відчуття, що ми їх розуміємо. Розуміння, таким чином, має опосередкований характер, воно досягається через поняття і зв'язки. Що ж до людської поведінки, то вона являє собою зовні виявлену осмисленість, зумовлену тим фактом, що люди наділені розумом. Найчастіше осмислені зв'язки між діями і цілями, між вчинками одного і вчинками іншого індивіда сприймаються безпосередньо. Соціальна поведінка має осмислену побудову, яку наука про людську діяльність здатна зрозуміти.

На підставі аналізу праць М.Вебера з аграрної соціології давніх цивілізацій, його досліджень із соціології релігії та маловідомих західним соціологам історичних праць щодо розвитку західного капіталізму (насамперед “Загальної історії економіки”), П.Вест довів, що Вебер систематично розвивав екологію людини. Ця концепція у Вебера, твердить Вест, відповідає канонам загального історичного методу і ґрунтується на тому, що екологічні чинники не виступають всеосяжними детермінантами, проте можуть стати каузально вагомими в певні історичні моменти окремих суспільств. Вебер розглядав екологічні чинники як інтерактивні компоненти складних каузальних моделей, наголошуючи, що “екологічні чинники часто впливали на складні за побудовою спільноти, полегшуючи “селективне виживання” окремих соціальних верств порівняно з іншими”. Вест висловлює сумнів щодо впливу теорії природного відбору Дарвіна на соціологію Вебера, але вважає, що його “екологічному аналізу” притаманні сильні дарвінівські елементи — “еволюція”, ґрунтована на “селективному виживанні” в адаптації до специфічних місць мешкання [Арон, 1993: с. 23; 27].

Стислий аналіз ставлення визнаних класиків соціології до співвідношення соціального й біологічного свідчить, що розвиток соціальної теорії від Маркса до Дюркгейма і Вебера виявив поступове дистанціювання

соціальної структури і соціального прогресу від біологічних аналогій. На мій погляд, цілком очевидно, що спадковим для соціальної теорії є те, що так засмучує представників екологічної соціології — соціальна теорія намагалася звільнитися від зважання на біологічні або екологічні змінні, і саме в цьому полягає головна причина негласного табу проти біологічних аргументів.

Хоча погляди визнаних класиків соціології мають певне антропологічне забарвлення й характеризуються скептичним ставленням до біології, їхній реальний внесок у розвиток соціологічного підходу у вивченні екологічних проблем вимагає розгляду їхньої теоретичної спадщини в історичному контексті. Саме врахування тих реальних умов, за яких творили класики соціологічної науки, дає підстави вважати їхні погляди прогресивними в тому сенсі, що вони спростували надто спрощені погляди на відносини суспільства з навколишнім середовищем і заклали підґрунтя детальнішого аналізу цих відносин. Тому вивчення явних і неявних екосоціологічних фрагментів у творчій спадщині класиків соціології може сприяти розумінню соціально-природного дуалізму людського буття. Такий підхід взято на озброєння сучасною екологічною соціологією і обговорюється в дебатах щодо правомірності використання класичних традицій для її розвитку.

Історія розвитку соціології довіклля значною мірою пов'язана з американською соціально-екологічною традицією. Першою чергою йдеться про екологізм (інвайронменталізм), який у цілому становить загальнотеоретичні і світоглядну орієнтації, сфокусовані на взаємодії соціуму із середовищем його мешкання. Контекстом виникнення інвайронменталізму став дефіцит вільних земель у середині XIX століття в Америці, що обмежувало американську демократію, яка розглядала достатні природні ресурси як передумову соціального розвитку. Зіткнувшись із завершенням експансії та наступом екологічної кризи, американське суспільство дійшло висновку про тісний зв'язок між соціальними і природними чинниками. Це зумовило перехід американського суспільства від аграрного до технологічного зростання й урбанізації, а також перехід від екстенсивного до інтенсивного використання природних ресурсів.

За нових соціально-економічних і природних умов формуються чотири основні соціально-реформістські орієнтації щодо взаємодії суспільства і природного довкілля. Найпотужніша і традиційна орієнтація — економізм — відрізнялась оптимізмом і пропозицією розв'язання екологічних негараздів без реформування соціальних відносин. Природне довкілля, з погляду прихильників економізму, існує для приватного інтересу й індивідуальної ініціативи, а задоволення інтересу кожного є і задоволенням спільних інтересів.

Серед головних напрямів інвайронменталізму, крім названого економізму, також виокремлюють консерватизм, охоронний рух та екологізм. Прихильники утилітаристського крила консерватизму Б.Фернау і Дж.Піншо увійшли до складу адміністрації Т.Рузвельта 1900 року і виступили з пропозицією реорганізації соціальних інститутів з метою раціонального та продуктивного природокористування. Піншо у своїй праці "Боротьба за консервацію" визначив такі основні принципи: забезпечення економічного

зростання; запобігання нераціональним видаткам у природокористуванні та егалітарний розподіл природних благ.

Спроби примирити суперечності між приватним бізнесом і урядом закінчилися пропозицією проміжного варіанта, запропонованого Дж.Пауелом. Він розвивав ідею опосередкованого механізму управління природокористуванням з боку уряду на підставі загального законодавства, конкретне застосування положень якого на місцях визначається підприємцями, які виділяють кошти на соціальні реформи.

Охоронний рух (біоцентризм) виступав за збереження дикої природи, яка має власну цінність незалежно від перспектив її продуктивного використання. Біоцентристи були представлені в громадській організації клуб "Сфера"¹; їхні погляди ґрунтувалися на романтичних уявленнях про природу. Вони привносили соціальне у природу і розглядали інвайронменталізм як певний спосіб буття і тип поведінки, коли охорона природи і раціональне природокористування можуть бути лише зовнішніми виявами глибших мотивів і ціннісних орієнтацій.

Екологісти були наближені до академічних кіл і будували наукову модель взаємодії суспільства і природи. Вони включали в екосистеми людські спільноти й убачили призначення соціальної системи в тому, що вона повинна забезпечити оптимальне функціонування екосистеми і запобігати їй кризам та катастрофам. Екологісти, поєднуючи риси біоцентризму з консервативним раціоналізмом, являли собою приклад науково-екологічного біоцентризму. В 1915 році екологісти створили Американське екологічне товариство, яке ставило за мету вивчення закономірностей розвитку екосистеми, включно з людськими спільнотами, і поширення цих знань. Серед найвідоміших екологістів називають Дж.Марша, Е.Іста, Е.Роса, Ф.Клементса, які запропонували три основні соціально-екологічні ідеї, що мають значення і для сучасного інвайронментального теоретизування. Так, А.Леопольд висунув ідею екосистемного голізму, згідно з якою розумним визнавалося лише те, що є спрямованим на збереження цілісності, стабільності біологічної спільноти, а нерозумним — усе, що призводить до протилежного. Ф.Клементс виокремив ситуативність і передбачуваність взаємодії соціальних і біологічних організацій, що спричинює кульмінаційний стан динамічної рівноваги як оптимальний результат еволюційного розвитку, порушення якого може викликати лише деградацію екосистеми.

Можливості поєднання екосистемного голізму й індивідуалізму — права індивіда, спільноти на поступальний розвиток розглядаються в концепції моральної спільноти, яка розширює сферу дії норм моралі, а також інших соціальних інститутів на нелюдські елементи загальної екосистеми. Таке

---

¹ Створений в 1892 році групою університетських співробітників. Спочатку ставив своїм завданням охорону природи району Сьєра-Невади і відіграв значну роль у створенні Йосемітського національного парку. Першим президентом був натураліст Дж. М'юр. Сьогодні ця організація налічує близько 650 тис. членів і має штаб-квартиру в Сан-Франциско. Крім традиційної інформаційно-просвітницької діяльності займається питаннями спорту і туризму. Має свої друковані видання: журнал "Sierra" та інформаційний бюлетень "National News Report".

поєднання зумовлене змішуванням екологістами понять “симбіоз” і “зразок поведінки” і ґрунтується на припущенні, що вони функціонально рівноцінні. В результаті етика стає екологічною й уявляється як свідоме обмеження свободи дій у боротьбі за існування. Екологічно виправдану соціальну поведінку являє собою також створення соціальних інститутів для обмеження діяльності тих людей, які не орієнтовані на такий тип поведінки.

Людина сприймається як творець якісно нових типів середовища і біотичних спільнот, тому людські індивіди наділяються таким правом на індивідуалізм, яких нелюдські особини набувають лише на рівні виду. Це право ґрунтується на людській здатності реагувати на зміну середовища в розумний спосіб. Такий біотичний функціоналізм, доповнений зміною ролі людини в біотичній моральній спільноті, значною мірою перешкодив розвитку концепції поглинання соціуму екосистемою. Соціально-екологічні концепції екологів, не будучи власне екологічними, визначали природний контекст соціального розвитку.

Зазначені ідеї було сприйнято і відтворено у класичній соціально-екологічній концепції Чиказької школи соціології міста (Р.Парк, Е.Берджес, Р.МакКензі), яка у 20-х роках ХХ століття започаткувала напрям досліджень, відомий як “екологія людини”¹. Під впливом біоекології соціальні екологи вивчали роль чинників простору в поведінці спільнот. Об’єктом особливого інтересу став зв’язок між різного роду соціальною патологією і просторовою й економічною організацією міста.

Початковим пунктом у побудові соціально-екологічної концепції по-слугувало уявлення про суспільство (спільноту) як організм, який крім соціального (культурного) рівня має біотичний, що лежить в основі всього соціального розвитку і зрештою визначає соціальну організацію суспільства. Під кутом зору представників цієї школи, розвиток і соціалізація “людської природи” відбуваються в континуумі між біотичним і соціальним рівнями. На макрорівні несублімованим виявом біотичної конкуренції виступає екологічна (просторова) організація населення та інститутів. Носіями екологічності соціуму є “соціальні атоми”, які мають схожу структуру біотичного та соціального рівнів і наділені “людською природою”. Зумовлена їхньою біотичною природою “конкурентоспроможність” виявляється насамперед у їхній фізичній, просторовій взаємодії та у міграції.

Провідний представник Чиказької школи Роберт Парк на підставі ідей Г.Спенсера та Ч.Кулі запропонував оригінальний підхід до вивчення соціальної системи, в межах якого брали до уваги специфіку об’єкта аналізу, а суспільство розглядали як елемент єдиного екологічного комплексу.

---

¹ Від англ. “human ecology”. У (пост)радянській літературі зустрічаємо два варіанти перекладу цього поняття: екологія людини та соціальна екологія. Як зазначено у вступі, автор віддає перевагу першому варіантові, враховуючи уточнення перекладу низки англійських термінів, які вживають сучасні дослідники екологічної проблематики в західній соціології. Проте слід визнати, що традиція ототожнення представників Чиказької школи з фундаторами соціальної екології продовжується в новітніх публікаціях більшості (пост)радянських соціологів.

Парк, маючи на меті утвердження екологічного підходу в суспільствознавстві, пропонував схему аналізу ієрархії суспільних відносин, в якій екологічний порядок виступає природним підґрунтям усіх суспільних відносин, обмежувальною умовою функціонування суспільства й умовою його виживання. Він виокремлює чотири фази в процесі еволюції від біотичного до соціального рівня: екологічний порядок, економічний, політичний та культурний, і відповідно, чотири форми конкуренції: боротьбу за виживання на біотичному рівні, конфлікт, адаптацію й асиміляцію як характерні форми соціалізації на кожній стадії еволюції. Територіальний (екологічний) порядок — результат просторової, фізичної взаємодії індивідів як “соціальних атомів”; економічний порядок — продукт торгівлі й обміну; політичний — той, що передбачає тісніші зв’язки і більшу розмаїтість їх. На цьому рівні конкуренція, будучи усвідомленою, виглядає як конфлікт, контроль і регуляцію якого здійснюють засобами політики з метою встановлення соціальної солідарності. Найменш формальний, найтісніший і багатоманітний різновид взаємодії здійснюється на культурному рівні [Park, 1955: p. 313].

Спрямованість розвитку екологічного мислення в соціології початку ХХ століття дає змогу простежити ставлення Парка до визначення предмета екології людини. У відомій праці Р.Парка, Е.Берджеса і Р.МакКензі “Місто” екологію людини розглянуто як “дослідження просторових і часових відносин людей, зумовлених селективними, дистрибутивними та пристосувальними силами середовища. Екологію людини передусім цікавить значення позиції у часі та просторі ... просторові відносини людей є продуктами конкуренції й відбору, є результатом процесу змін, тобто включенням чинників, які сприяють конкуренції й мобільності або послаблюють їх” [McKenzie, 1925: p. 64].

Р.МакКензі серед основних категорій екології людини виокремлює “екологічну організацію” (просторова організація населення й інститутів в локальному або більшому за розмірами суспільстві), “екологічне домінування” (динамічний, функціональний аспект відносин у просторі без посилення на його зміст, який Р.Парк убачав у конкуренції), а також “екологічну послідовність” (часові зміни в екологічній спільноті, знов-таки, без жодного стосунку до їхнього змісту).

Екологія людини, наголошує Р.МакКензі, насамперед цікавиться впливом положення — як у часі, так і в просторі — на людські інститути та людську поведінку. Слово “положення” використовують для опису місцеперебування певної спільноти стосовно інших спільнот, а також місцеположення індивіда або інституту — всередині самої спільноти [McKenzie, 1925: p. 63].

Просторові відносини людей, відзначає Р.МакКензі, є продуктом конкуренції й відбору, вони постійно перебувають у процесі змін, мірою того, як долучаються нові чинники, порушуючи конкурентні відносини та стимулюючи мобільність. Людські інститути і сама людина пристосовуються до певних просторових відносин між людьми. Зі зміною просторових відносин знає відповідних змін і фізичний базис соціальних відносин, що, своєю чергою, викликає соціальні та політичні проблеми.

Р.МакКензі висуває екологічну класифікацію соціальних спільнот, пропонуючи чотири загальні типи. Першою сходинкою в процесі поділу кінцевого продукту споживання слугує первинна обслуговувальна спільнота (сільськогосподарське селище, риболовецька, лісопромислова спільнота), чисельність якої цілковито залежить від природних ресурсів і від форми утилізації відповідної ресурсовидобувної промисловості в сукупності з протяжністю прилеглої торговельної території. Другий тип становить спільнота, що виконує вторинну функцію в процесі розподілу продуктів: збирає основні сировинні матеріали від первинних навколишніх спільнот і розподіляє їх на ширших світових ринках. Індустріальне місто належить до третього типу суспільства, в якому зосереджується промислове виробництво товарів. Цей тип може мати локальну торговельну територію, а також бути розподільчим центром для навколишніх сільських районів. На думку Р.МакКензі, не існує меж зростання промислової спільноти, а його темпи залежать від масштабності й ринкової організації конкретних галузей промисловості, які мали локалізуватися в його межах. І останній, четвертий тип репрезентує спільнота, яка не має особливої економічної бази, забезпечується з інших частин світу і може не виконувати жодної функції у виробництві й розподілі товарів (курорти, політичні та просвітницькі центри, військові угруповання).

Кажучи про визначальні екологічні чинники піднесення або занепаду соціальної спільноти, Р.МакКензі наголошує циклічний характер розвитку суспільства. З огляду на наявний стан природних ресурсів і рівень розвитку мистецтв та ремесел спільнота зазвичай зростає кількісно і структурно аж до досягнення точки відповідності популяції економічній основі (“точка кульмінації”). Спільнота залишається у стані рівноваги між населенням і ресурсами доти, доки не з’явиться будь-який новий елемент, що порушить status quo. Хоч би якою була інновація, що виводить спільноту з рівноваги, зауважує Р.МакКензі, існує тенденція до нового циклу пристосування. Вона може слугувати спільноті “вивільненням, що забезпечує новий цикл зростання і диференціації, або вона може справляти стримувальний вплив, примушуючи до еміграції й перепристосування до обмеженої бази” [McKenzie, 1925: p. 68].

Таким чином, представники Чиказької школи в соціології розглядали соціально-історичний процес як динамічне підтримання рівноваги суспільства і середовища. Врахування фізичних характеристик структурованого середовища внесло у дослідження необхідну для соціологів конкретність і чіткість. Кожне співвідношення тепер розглядали з погляду рівноваги всієї системи.

Вагомість виникнення екології людини, як зазначає О.Баразгова, є багатоаспектною. “У гносеологічному плані дослідження екосистеми, обмежене галузями екології рослин і тварин, неповне і внаслідок цього оманливе у своїх постулатах і висновках. У соціально-практичному плані соціальна екологія обіцяє відобразити закони та міру людської активності в середовищі. І нарешті, в аксіологічному плані визначається зміст морально підтримуваного ставлення суспільства до середовища, виявляються його

(суспільства. — *О.С.*) конкретно-історичні характеристики” [Баразгова, 1997: с. 64].

У 1936 році Парк дає точніше визначення предмета екології людини. З його точки зору, ця дисципліна є фундаментальною спробою дослідити (1) процеси, через які біотичний баланс і соціальна рівновага підтримують досягнений стан; (2) процеси переходу від одного стану відносної стабільності до іншого. Тобто центральними проблемами “екології людини” у Парка є проблеми рівноваги та кризи, що набувають особливої актуальності для сучасного українського суспільства, яке переживає складні часи соціальної трансформації.

Якщо пріоритетною сферою соціології є універсальні соціальні структури, то екологія, на думку Парка та його послідовників, є вченням, яке певною мірою доповнює і змінює традиційні ідеї про суспільство. Вони вивчали соціальну систему як елемент глобальної екосистеми. Системну розбудову екології людини розглядали як шлях побудови нової, сучасної науки про суспільство. Представники Чиказької школи були впевнені, що пояснення законів соціальної взаємодії криється у мотивації поведінки індивідів. Парк сконцентрував свою увагу на процесах, що відбуваються у спільноті, — людській популяції — і переконливо довів залежність цих процесів від умов середовища існування та впливу їх зміни. Отже, зазначає О.Баразгова, “екологічний принцип, привнесений Парком у соціологію, руйнував номіналістичні орієнтації і сприяв поглибленню системного погляду на суспільство у його єдності з природою” [Баразгова, 1997: с. 69].

Аналізуючи проблеми поведінки, Парк підходить до її екологічного обґрунтування, вважаючи, що закони і спрямованість поведінки визначаються ситуацією єдності популяції й середовища. Популяція є динамічним елементом єдності й перебуває у стані активного пошуку шляхів пристосування до середовища. При цьому пристосування має різні форми, залишаючись засобом підтримання рівноваги із середовищем.

Однак стосунки популяції рослинного або тваринного світу і людського суспільства до середовища існування характеризуються лише відносною зовнішньою подібністю і разом сутнісною розбіжністю. Якщо популяції рослин і тварин здатні суто до пристосування до середовища, то суспільства продукують засоби свого існування, користуючись необхідними природними ресурсами. Тож людська спільнота не може ігнорувати власної залученості до екосистеми, і в цьому плані виробництво слід розглядати як особливу форму пристосування. Та оскільки в соціальній системі конкуренція об’єктивно має власні механізми, то, як справедливо наголошує О.Баразгова, “розгляд природного відбору як прабатька соціальної конкуренції не тільки не допомагає зрозуміти ці механізми, а й значно ускладнює вивчення їх” [Баразгова, 1997: с. 73].

Перші представники Чиказької школи соціології міста використовували методи, адекватні у соціально-екологічних дослідженнях (зонування, соціальне картографування), для виявлення і перевірки щільності зв’язку між різними соціальними змінними. Вони фокусували увагу “суто на урбаністичних просторових структурах у країнах на кшталт Сполучених Штатів, які вже були індустріальними” [Buttel, 1986: р. 342]. Різноманітні карти-

ни конфігурації та локалізації різних соціальних агрегатів, здобуті комбінуванням соціальних змінних із просторовими, були найвагомішим внеском екологічного методу в емпіричну соціологію, а концепція екології людини Р.Парка дістала продовження в сучасній соціальній екології та екологічній соціології. Проте причинні зв'язки соціальних організмів із середовищем існування і життєзабезпечення залишилися на другому плані.

Від середини 1930-х років абстрактність просторово-часового функціоналізму Чиказької школи соціології міста викликає критику представників соціокультурної школи (М.Аліхан), які звертають увагу на залежність поселенських структур і характеру природокористування від культурних детермінант. Разом із тим, як зазначає С.Баньковська у ґрунтовній монографії “Інвайронментальна соціологія” (1991), “у соціології міста на підставі екологічного підходу починають розроблення методології аналізу соціальної сфери, виходячи з виокремлення трьох основних змінних — соціального становища (соціоекономічний статус), рівня урбанізації та сегрегації — для опису підсистеми міста з використанням даних перепису” [Баньковская, 1991: с. 31].

Класифікація цих підсистем відповідно до трьох названих чинників на підставі переписів давала змогу отримати незалежні змінні для дослідження залежної — соціальної організації. Цей підхід мав на меті зняття акценту з локальності та стосунку до фізичного середовища, тут і гадки немає про фізичні (природні) зони та зв'язок їх із соціальними процесами; соціальний простір обмежується і формується комбінаціями тільки соціальних змінних.

Після Чиказької школи соціально-екологічну концепцію використовували переважно як метод, і вона не набула розвитку як самостійна дисципліна. Спроби переосмислення соціально-екологічної теорії були спрямовані на соціологізацію і подолання послідовниками Парка біосоціального дуалізму його концепції. Так, Л.Вірт сконструював соціологічну теорію міського життя, позбавлену еkleктики класичної концепції Парка, що допускала можливість різноманітних інтерпретацій процесів міського середовища. Взаємодія стає основною характеристикою соціальних процесів і розглядається як рушійна сила розвитку локальної спільноти. Але відхід від початкової соціально-екологічної концепції був врівноважений тим, що джерелом інтенсифікації комунікацій виступає численне скупчення людей на обмеженій території. Просторовий аспект став домінувати в характеристиці середовища, а соціальну екологію їх теоретики стали сприймати як науку про просторово-часовий вимір соціуму.

Соціально-екологічні методи (зонування і соціальне картографування) використовувались для встановлення і перевірки тісноти зв'язку між різними соціальними змінними. Різноманітні картини конфігурацій і локалізацій різних соціальних агрегатів, отриманих комбінуванням соціальних змінних із просторовими орієнтирами, стали основним внеском екологічного методу в емпіричну соціологію. Але причинні зв'язки соціальних організмів із середовищем їхнього життя і життєзабезпечення залишились на другому плані у формально-функціональному варіанті соціальної екології.

Екосоціологічний компонент ранніх представників Чиказької школи залишався латентним лише доти, доки А.Хоулі не опублікував трактат “Екологія людини” (1950). Це було початком реалізації завдання (яке пізніше завершив Л.Шноре) щодо втілення екології людини у соціальну морфологію Дюркгейма. Однак, як зазначає Батель, “у 1950-х роках екологія людини була дискредитована і витіснена функціоналізмом Парсонса” [Buttel, 1986: p. 342]. Спроби Л.Шноре і О.Дункана реабілітувати у 1960-х роках екологію людини в межах соціології довкілля були проігноровані як представниками екології людини, так і власне більшістю соціологів.

Спільнота сприймається вже не стільки як глибоко біологічний феномен, організм і носій субсоціальних сил, скільки як функціональна одиниця, здатна до взаємодії з природним середовищем, під час якої й утворюється її основна соціальна характеристика – соціальна організація. Соціальний атомізм Парка заміщується організаційним функціоналізмом, увага зосереджується радше на процесі функціонування соціальної організації, ніж на рушійних силах і причинах цього процесу або просторових формах його виявлення. А.Хоулі визначає спільноту як територіально-локальну систему (екосистему) взаємозв'язків між функціонально диференційованими частинами. На його думку, екологія людини пов'язана із загальною проблемою організації, що розглядається як атрибут популяції. Спільнота інтегрується в єдине ціле загальними реакціями на середовище і на дії інших спільнот. Своєю чергою, середовище постає як щось зовнішнє, що забезпечує життєздатність популяції та водночас загрожує рівновазі соціальної організації. Структуру екологічного процесу, ґрунтовану на функціональній єдності спільноти і середовища, слід уявити як механізм функціонування екосистеми.

У 1960-х роках з'явилася розроблена О.Дунканом і Л.Шноре теорія “екологічного комплексу”, яка описувала цей механізм. Ця концепція, також ґрунтована на екологічному підході, розробляла таке поняття загальної екології, як екосистема, і пристосовувала його до людського суспільства, пропонуючи модель екологічного комплексу. Його складниками є популяція (population), середовище (environment), технологія (technology) і організація (organization), скорочено РОЕТ, причому кожен елемент перебуває у взаємозв'язку із рештою. Оскільки в цій моделі людина не виступає в ролі одного з видів екосистеми, а є єдиним видом, то до категорії середовища залучають значну кількість інших аспектів екосистеми. Зміни в одному комплексі внаслідок взаємозв'язків між елементами спричинюють зміни в усьому комплексі [Duncan, Schnore, 1969].

Аналогічну структуру соціально-екологічного процесу пропонував і Р.Парк, коли розглядав його в соціобіотичному континуумі: людське суспільство, за Парком, утворює населення (population) і культура, яка, своєю чергою, утворюється з артефактів і технологічних засобів (technology), а також “тіла звичаїв, вірувань”, культури як “злагоди”, контролю, організації (organization); й усе це взаємодіє із середовищем (environment) [Парк, 1999: с. 399].

Але якщо Парка в процесі взаємодії цікавить “рух населення і артефактів” у часі та просторі до біотичної й соціальної рівноваги, то О.Дункан

і Л.Шноре концентрують увагу на функціонуванні одного, центрального чинника в комплексі — на соціальній організації. Меншою мірою їх цікавлять рушійні сили (субсоціальні) або форми виявлення (просторові) функціонування соціальної організації.

Специфічно соціологічним підходом до вивчення соціальної організації Дункан і Шноре вважали функціоналізм екології людини, де соціальна організація поставала в аналізі як залежна змінна, що її вивчають у співвіднесенні з трьома іншими компонентами комплексу як незалежними змінними. Водночас вони вважали неможливим пояснення процесу соціальних змін на підставі культурологічного підходу, в якому немає місця географії, а також біхевіористського, непридатного на макрорівні.

Особливість кожного з трьох згаданих підходів, як зазначає С.Баньковська, визначається характером аналітичних одиниць, які зумовлюють певний контекст пояснення. Так, “якщо культурологічне пояснення пов’язане з “культурними ознаками” (мова, символіка, норми, звичаї тощо) й асоціюється з нормативним аспектом інтеграції соціальної організації, виступаючи умовою функціонування організації, то соціально-психологічний (біхевіористський) варіант пояснення, що оперує “системами особистості”, “типами характеру”, “міжособистісною взаємодією”, забезпечує засоби цього процесу” [Баньковская, 1991: с. 33].

За О.Дунканом і Л.Шноре, “логіка екологічної теорії змушує аналітика розглядати різні види діяльності як якості агрегатів або популяцій. Посилання на взаємозалежність цих видів активності — основна характеристика екологічного підходу і водночас властивого йому соціологічного характеру” [Duncan, Schnore, 1969: p. 133]. Специфіка екологічного підходу передбачає, виходячи з функціонально-процесуального аналізу, ще й ситуативність, постійну мінливість соціальної організації, яка повною мірою не визначається ані нормативними умовами, ані соціально-психологічними умовами.

Соціальна організація в “екологічному комплексі” — результат спонтанної взаємодії із середовищем у процесі його освоєння і пристосування до нього. Соціальна організація як сукупність певних функцій, що забезпечують пристосування популяції до середовища, розміщена в конкретних просторово-часових рамках і дає уявлення про екологічну організацію — “екологічну нішу” спільноти.

Таким чином, підсумовує С.Баньковська, “хоча предмет соціальної екології і не обмежується територіальною локалізацією соціальної активності, значення просторових відносин залишається істотним у соціальній екології, оскільки локалізація спільноти характеризує її як єдине ціле, визначає сферу дії організаційної “функціональної ніші” і межі її дії, тим самим дає змогу встановити певну інваріантну систему точок відліку для розгляду процесу соціальної організації” [Баньковская, 1991: с. 34].

Функціональний варіант екології людини А.Хоулі та “екологічний комплекс” О.Дункана і Л.Шноре вплинули на подальший розвиток соціологічного підходу у вивченні екологічних проблем. Обстоюючи дисциплінарну самостійність соціальної екології у межах соціології, вони разом багато в чому сприяли її “соціологізації”, наголошуючи вагомість

соціального середовища, функціональну єдність культурного, соціального й особистісного рівнів соціальної організації. При цьому соціально-екологічний підхід зберіг еволюційну, натуралістичну спрямованість, використовуючи в своїх побудовах аналогії з екології тварин і рослин, але меншою мірою, ніж рання соціальна екологія, звертаючись до поняття “людська природа”.

Функціоналізм екології людини уможливує детальний опис соціальних організацій, та позаяк причини їх розвитку і змін залишаються ззовні, в середовищі, наділеному лише однією функцією — просторового розміщення соціальної організації, то причинні зв’язки між компонентами комплексу не були встановлені. “Екологічний комплекс” залишився радше засобом опису, ніж пояснення взаємозв’язків соціально-екологічного процесу. Поняття “середовище” не мало якісної визначеності та сприймалося як сукупність обмежених умов, які можуть бути скорочені або розширені залежно від технологій і засобів організації, що панують у цій популяції.

Нинішні прихильники екології людини моделюють систему відносин між людським співтовариством і природним середовищем на підставі ідей глибинної екології, започаткованої у 1978 році А.Наесом, Д.Мейсі, Б.Диваном та ін. Вони вважали, що сучасне людство потребує радикального перегляду свого ставлення до природи, зміни ціннісних пріоритетів і практичних орієнтирів. Сутність поглядів сучасних представників соціальної екології передає центральне поняття (соціо)екосистеми, в структурі якої вони виокремлюють природну (живу і неживу) та соціально-економічну підсистеми. Оптимальним співвідношенням цих підсистем є стан динамічної рівноваги, тому гіпертрофований розвиток однієї з підсистем може призвести до руйнування всієї соціоекосистеми.

Традиція вживання терміна “соціальна екологія” для назви галузі соціології бере свій початок із Всесвітнього конгресу соціологів у Варні (1970), де за соціальною екологією було визнано статус самостійної галузі науки. Соціальна екологія визначалася як соціологічна дисципліна, виходячи з широкого розуміння західними вченими соціології як науки про суспільство. Однак наприкінці 1980-х років соціологічний підхід у вивченні екологічних проблем у західній соціології дістав назву соціології довкілля, що утвердилася під впливом серії доповідей Римського Клубу та відповідних ідей комісії ООН з проблем середовища і розвитку (“Наше спільне майбутнє”)¹.

Що ж до радянської науки, то про соціальну екологію як самостійний науковий напрям активно заговорили 1980-ми роками, коли її організаційні засади було оформлено на I Всесоюзній конференції (Львів, 1986). У (пост)радянській науці під соціальною екологією зазвичай розуміють галузь знань, що досліджує взаємовідносини людини як соціальної істоти з природою (Е.Гірусов, Ю.Марков, Г.Бачинський та ін.).

---

¹ Батель вважає, що в США інвайронментальна соціологія як самостійна галузь соціології виникла раніше, а саме одразу за масовими виступами на захист природного довкілля наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років.

У сучасній пострадянській науці чимало дослідників вирізняють інтегральну міждисциплінарну сутність соціальної екології. Так, О.Салтовський справедливо зауважує, що соціальна екологія — це “інтегральна наука, котра вивчає основні закони і закономірності взаємодії суспільства і природи з метою оптимізації і гармонізації їх взаємодії” [Салтовський, 1998: с. 148]. Об’єктом соціальної екології виступають взаємозв’язки між суспільством і природою, а предметом — основні закони та закономірності взаємодії соціоекосистеми.

Поряд із цим у деяких соціологічних довідкових виданнях термін “соціальна екологія” набуває іншого змістового навантаження.

Зокрема, А.Нальотова розглядає соціальну екологію як галузь соціології, вважаючи, що предмет цієї науки має охоплювати “вивчення змін у культурі (духовній і матеріалізованій), загалом у духовній сфері життєдіяльності суспільства під впливом навколишнього середовища і зворотного впливу на середовище” [Энциклопедический социологический словарь, 1995: с. 897]. Доволі поширене тлумачення соціальної екології як міжгалузевої науки, як своєрідного “територіального комплексу” галузевих дисциплін, з точки зору А.Нальотової, обмежує предмет цієї науки для соціологічних методів вивчення природоохоронних проблем. Вона дотримується думки, що такого стибу тлумачення соціальної екології зводить її до розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо раціонального природокористування і природоохоронної діяльності.

З мого погляду, таке потрактування предмета соціальної екології радше зближує її з екологічною етикою як засобом соціальної регуляції поведінки людей стосовно довкілля, аніж з екологічною соціологією.

У багатомовному соціологічному енциклопедичному словнику за редакцією Г.Осипова автори видання під соціальною екологією розуміють “галузь соціології, яка вивчає закономірності і форми взаємодії суспільства із середовищем спілкування, розмаїття зв’язків соціальних змін зі змінами в матеріальних передумовах життєзабезпечення соціальних процесів” [Социологический энциклопедический словарь, 1998: с. 417]. У цьому разі об’єкт соціальної екології включає новий компонент — соціальне навколишнє середовище (“середовище спілкування”).

Таким чином, попри поширену в (пост)радянській науці традицію тлумачення соціальної екології як інтегративної науки, існують розбіжності щодо розуміння її об’єкта і предмета, а відтак і розуміння її як соціальної або соціологічної науки.

Якщо у західній соціології розмежування за лінією “соціальна екологія — соціологія довкілля” простежується доволі чітко, то щодо пострадянської ми можемо говорити лише про пролонгацію початкового етапу інституціоналізації соціології довкілля. Що ж до вітчизняної соціології, то безумовно позитивним кроком є створення в межах Соціологічної асоціації України дослідницького комітету з питань екологічної соціології, а також розроблення спеціальних навчальних курсів з екологічної соціології, а також розроблення спеціальних навчальних закладах. Але ми цілковито відстали від своїх європейських та американських колег, якщо говорити про дослідницьку тематику в цій галузі соціологічного знання.

Оскільки соціальний контекст і теоретичні витоки соціології довкілля на Заході й у колишньому СРСР якісно відрізняються, доцільно окремо спинитися на процесі інституціоналізації західної та (пост)радянської соціології довкілля.

Хоча до 70-х років минулого століття увага соціологів до проблем природних ресурсів була доволі розрізненою, саме в цьому десятилітті з'явилася на світ соціологія довкілля. Спочатку соціологи намагалися приділяти більше увагу тому, як суспільство реагує на екологічні проблеми, ніж самим цим проблемам. Подібно до вивчення ставлення суспільства до екологічних проблем дуже популярним був аналіз екологічних рухів. При цьому до основних тем належали ідентифікація соціального середовища, з якого виходили екологічні активісти, а також соціальна база верств населення з проекологічними поглядами. Певну увагу приділяли також глибшому аналізу перетворення проблем природного довкілля на соціальні проблеми та ролі екологічних активістів і мас-медіа в цьому процесі. Крім того, американські соціологи села провели істотну роботу з вивчення діяльності агентств природних ресурсів. Загалом соціологічні дослідження з екологічної проблематики зазвичай використовували наукові концепції класичної соціології з метою висвітлити міру усвідомлення суспільством екологічних проблем і його реакцію на ці проблеми. Таким чином, у цих початкових дослідженнях значною мірою втілювався аналіз аспектів “соціальної конструкції екологічних проблем”, і вони являли собою, за словами Р.Данлепа і В.Кетона, “соціологію екологічних проблем” [Dunlap, Catton, 1979].

Більшість ранніх праць, які зробили помітний внесок у становлення сучасної західної соціології довкілля, були виконані соціологами, котрі займалися проблемами сільського населення або працювали в суміжних сферах (зокрема, дослідниками питань життєдіяльності спільнот). Стислий перелік першопроходців у царині екологічної соціології 1960-х — початку 1970-х років включає такі імена, як Д.Морисон, Д.Філд, Р.Бедж, С.Альберт та В.Ендрюс. Але якщо трактувати соціологію села у ширшому плані, то серед тих, хто торував шлях у цьому напрямі, були також В.Берч, В.Кетон, Р.Данлеп, А.Шнайберг, Р.Гейл та В.Файрі, коло інтересів яких охоплювало соціологічні проблеми сільського населення.

Мірою того як соціологи дедалі більше займалися екологічною проблематикою, деякі з них перейшли від вивчення громадської думки щодо екологічних проблем до дослідження основоположних взаємин між сучасними індустріальними суспільствами і фізичним середовищем їхнього існування. З'ясування причин забруднення природного довкілля доповнювалося вивченням того, як впливає на суспільство це забруднення та брак природних ресурсів. У деяких випадках явно приділяли увагу виявленню взаємозв'язків між спільнотами і їхнім природним довкіллям, або, іншими словами, “екосистемної залежності” сучасних спільнот [Dunlap, Catton, 19994]. Ця залежність дістала підтвердження під час енергетичної кризи 1973–1974 років, коли призупинення надходження нафти з арабських країн призвело до драматичних наслідків. Соціологи швидко відреагували численними дослідженнями на цю ситуацію і зокрема на несправедливий розподіл негативних наслідків дефіциту енергії [Schnaiberg, 1975: p. 5–20].

Інтерес соціологів до наслідків дефіциту енергетичних та інших природних ресурсів пришвидшив виокремлення соціології довкілля як дисципліни й тим самим засвідчив, що навколишнє природне середовище — це більше ніж просто ще одна соціальна проблема і що стан природного довкілля може мати серйозні соціальні наслідки. Таким чином, роботи з вивчення впливу браку природного палива на людські спільноти сприяли **переходу від раннього етапу “соціології екологічних проблем” до самодостатньої “соціології довкілля”, сфокусованої безпосередньо на вивченні соціально-екологічних відносин.** У ретроспективі стає, проте, очевидним, що погляд на ці відносини був достатньо однобічним, оскільки в цьому випадку проблема впливу ресурсного дефіциту на суспільство викликала значно більшу увагу, ніж вплив людини на природне довкілля. Цей дисбаланс певною мірою був компенсований у пізніших дослідженнях, присвячених причинам деградації навколишнього природного середовища.

Головним завданням соціології довкілля було надолужити прогаяне, зняти покрив з “матеріальності” суспільної системи та суспільного життя і забезпечити можливість розв’язувати екологічні проблеми. Згідно з Бателем, центральна ідея соціології довкілля полягає у “концептуалізації соціально-екологічних відносин щодо біологічного дуалізму людини як виду” [Buttel, 1986: p. 343].

Соціологія довкілля ґрунтується на визнанні матеріальних засад суспільної системи і суспільного життя. При цьому поняття “матеріальності”, як зауважує Батель, тлумачать доволі широко, бо суспільне життя тісно пов’язане з біофізичними явищами та процесами (ресурси, клімат тощо), і навпаки, ці біофізичні процеси стримують суспільну практику соціологічно значимими способами. Таке розуміння “матеріальності” дає їй своє визначення, проте не замінює інші сучасні інтерпретації матеріалізму (наприклад, історичний матеріалізм).

Нова соціологічна субдисципліна, на думку Р.Данлепа та В.Кетона, “стала до роботи над “соціальною екологією” — давно відомою галуззю соціології, яку пізніше звели до традиційних уявлень, і повернулася до відображення взаємодії соціуму з фізичним середовищем” [Dunlap, Catton, 1979b: p. 57].

У 1977 році на річних зборах Американської соціологічної асоціації Р.Данлеп та К. Ван Лідере вперше заявили про методологічний характер соціології довкілля та систематизували перші результати досліджень у межах нової екологічної парадигми.

Західна соціологія довкілля виникла значною мірою як наслідок поєднання кількох галузей досліджень. Крім уже згаданої екології людини Чиказької школи, Ф.Батель виокремлює ще три її джерела [Buttel, 1996: p. 59]. Першим джерелом її розвитку на початку 1970-х років стала соціологія природних ресурсів. Більшість дослідників у цій галузі зосередили свою увагу на вивченні ресурсозалежних спільнот, якими є сільські громади та групи населення, що займаються суто лісозаготівлею чи рибальством. Соціологічний аналіз ресурсозалежних спільнот став другим джерелом сучасної екологічної соціології. Третім джерелом сучасної екологічної соціології були традиційні дослідження суспільних рухів, серед яких окремі дослідники

почали виокремлювати рух на захист довкілля. Зокрема, однією з перших наукових антологій із соціології довкілля та ресурсної соціології була книжка “Соціальна поведінка, природні ресурси і довкілля” [Burch, Cheek, Taylor; 1972], присвячена дослідженням суспільних рухів, колективної поведінки і громадської думки щодо проблем інвайронменталізму¹, а також проблем збереження й розподілу ресурсів. Хоча сфера суспільних рухів не пов’язана за своїми витоками із соціологією села, авторами більшості найгрунтовніших праць з аналізу рухів на захист навколишнього середовища були саме ті соціологи, котрі вивчали проблеми сільського населення.

З погляду Бателя, представники соціології села виявилися більш підготовленими порівняно з іншими соціологами до сприйняття того, що суспільна система і суспільне життя “мають критичні матеріальні і біофізичні діапазони вимірювання” [Buttel, 1996: р. 60]. Ф.Батель пояснює це тим, що більшість досліджуваних ними явищ, зокрема збереження і розподіл ресурсів, видобування корисних копалин, виникнення технологій і їхні соціальні наслідки, є значною мірою матеріальними і/або біофізичними явищами.

Передумови становлення соціології довкілля в (пост)радянському просторі якісно відрізняються від соціального контексту її розвитку в індустріально розвинених країнах Заходу. О.Яницький виокремлює такі особливості цього процесу [Яницький, 1993: с. 76–77]:

- незадовільне інформаційне забезпечення науковців унаслідок закритості або відсутності відповідної інформації;
- відсутність адекватної рефлексії суспільства з приводу ресурсовитратного типу економічного розвитку;
- відсутність у значної частини громадян колишнього Радянського Союзу відчуття національної й територіальної ідентичності і, як результат, виникнення установок безвідповідальності (за висловом О.Яницького, ідеологія і політика “ліквідації коренів”);
- догматичне домінування суспільних наук над природничими давало змогу історичному матеріалізму як офіційній загальносоціологічній теорії глумити соціальні факти як первинні, а природні передумови суспільної діяльності — як суто другорядні;
- незавершеність інституціоналізації наукової соціологічної спільноти.

У колишньому СРСР соціологія довкілля розвивалася насамперед як субдисципліна соціології міста, а також соціальної психології, застосовно до поведінки людей у міському середовищі [Яницький, 1988]. Потім до вивчен-

---

¹ Цей термін у сучасній літературі має два основні значення. По-перше, інвайронменталізм розуміють як “загальнотеоретичну і світоглядну орієнтацію, в центрі якої перебуває взаємодія суспільства і соціальних утворень із середовищем існування”. А по-друге, інвайронменталізм розглядають як “соціальний рух за якість середовища існування, який вбачає призначення соціальної системи в тому, щоб забезпечувати оптимальне функціонування екосистеми й запобігати порушенню екологічних процесів” (див.: [Социологический энциклопедический словарь, 1998: с. 99]).

ня екологічних проблем прилучилися соціологи, які вивчали масові комунікації та громадську думку [Лауристин, 1987]. Ще одним джерелом формування радянської екологічної соціології послугувала “непрофесійна соціологія” — соціологічні концепції й емпіричні дослідження спеціалістів із природничих наук, передусім екологів і біологів.

Концептуальне ядро нової соціологічної субдисципліни формувалося в СРСР фактично поза межами соціології. Невизнання за соціологією статусу самостійної дисципліни зумовлювало обговорення соціальних проблем взаємовідносин суспільства і природи у рамках інших наук. Однією з відмітних рис соціології довікля радянського періоду стала її концептуальна аксіологічність. Тут слід згадати фахівців у царині системного аналізу, які висунули концепцію “коеволюції”, що передбачає вивчення умов, за яких зміна характеристик біосфери йтиме в напрямі забезпечення гомеостазу виду *homo sapiens*, або концепцію “межі зростання” з акцентом на обмеженні “носійної здатності біосфери” або на історичній обмеженості капіталістичного способу виробництва.

Таким чином, соціологія довікля радянського періоду має доволі суперечливі здобутки: антропоцентризм тут співіснує із біосфероцентризмом, еволюційний підхід — з ідеями глобального управління, принцип охорони природи — з принципом її “конструювання”. При цьому жодна зі згаданих соціально-екологічних концепцій не зіставляє свої теоретичні побудови з реальними соціальними процесами.

У (пост)радянській соціології в дослідженні екологічної проблематики особливу увагу привертають питання структурно-функціональної організації, екологічного і соціологічного аналізу такої складної системи, як “суспільство–природа”, оскільки її структура і функціональна сутність, особливості розвитку і саморегуляція інтерпретуються по-різному. Суперечливість методологічних підходів поширюється і на тлумачення самого предмета дослідження, і на визначення назви самої наукової дисципліни, що вивчає проблеми взаємовідносин людини/суспільства з навколишнім природним середовищем.

Недостатня увага до екологічної проблематики в українській соціології визначається тим політичним і культурним контекстом, в якому відбувається виробництво соціально-екологічного знання. У нашому випадку насамперед ідеться про відсутність екологічних проблем серед національних пріоритетів та малопомітність руху за екологічну справедливість — за відносно рівномірний розподіл екологічних ризиків серед усіх верств населення.

Уже на початкових етапах соціологія довікля 1970-х років швидко інституціоналізувалася завдяки утворенню груп за інтересами в рамках національних соціологічних асоціацій, які утворили організаційну базу для виникнення екологічної спеціалізації соціологічного знання. Ці групи об’єднали вчених, до сфери наукових інтересів яких увіходили всі аспекти, пов’язані з фізичним навколишнім середовищем — від екологічних рухів до питань енергетичних та інших природних ресурсів, природних катаклізмів, аварій, оцінок впливу природного довкілля на суспільство, екологічних аспектів житлового і промислового будівництва. Кінець 1970-х років став

ерою розквіту американської соціології довкілля, а інтерес соціологів до екологічної проблематики почав поширюватися по всьому світу і впродовж 1980–1990-х років соціологія довкілля не тільки дістала новий поштовх у США, а й інституціоналізувалася на світовому рівні в рамках Міжнародної соціологічної асоціації (МСА)¹.

Відродженню соціології довкілля в США після її занепаду за період правління Рейгана в 1980-х роках та поширенню по всьому світу значною мірою сприяла низка суспільно значимих подій. Широке висвітлення ситуації навколо Каналу Коханья² та інших місць локальних екологічних загроз стимулювало інтерес громадськості до наслідків цих загроз для умов проживання місцевих громад. Масштабні екологічні катастрофи, такі як вибух на хімічному заводі Бхопал в Індії та аварія на Чорнобильській атомній станції в Україні, ще більше драматизували небезпеку нових технологій і технологічних ризиків, які постають перед сучасним людством.

Якщо глянути на тридцять років існування соціології довкілля, то певні тенденції є очевидними. По-перше, соціологічні дослідження взаємозв'язку суспільства і природи інституціоналізувалися як частина соціології довкілля, включно зі спеціальними періодичними виданнями та професійними асоціаціями. По-друге, як свідчить розгляд сучасних теоретичних оглядів [Redclift M., Woodgate, 1977], теоретична різноманітність серед самоідентифікованих соціологів довкілля із часом зростає. Справді, варіативність теорій у соціології довкілля близька до розмаїття теоретичних традицій у загальній соціології: марксистська, дюркгеймівська, веберівська, мир-системна, соціально-конструктивістська. По-третє, предмет соціально-екологічного дослідження завжди є міждисциплінарним, оскільки його об'єктом є соціобіотехнічні системи. По-четверте, розвиток теорії в соціології довкілля відбувався у процесі “позеленіння” попередніх теорій. Іншими словами, ядро кожної з раніше відомих соціологічних теорій не зазнало істотних змін. Модифікацію досягнуто за рахунок розширення поля соціологічного теоретизування, тобто інтегрування раніше ігнорованих речей (відносин) у матерію наявних теорій. Проте основна орієнтація соціологічних теорій на використання підходу соціального конструктивізму залишилася незмінною.

Література

Арон Р. Этапы развития социологической мысли. — М., 1993.

Баньковская С.П. Инвайронментальная социология. — Рига, 1991.

---

¹ Дослідницький комітет під номером 24 “Довкілля і суспільство” (“Environment and Society”) був утворений в рамках МСА ще в 1971 році.

² Канал Коханья (Love Canal) розташований неподалік від Ніагарського водоспаду. Опинився в центрі уваги громадськості після того, як стало відомо про 21 тисячу тонн токсичних відходів, скинутих у канал хімічним заводом Хукер (Hooker Chemical).

Барзгова Е.С. Американская социология (традиция и современность). — Екатеринбург, 1997.

Захарченко М.В., Жлудько Е.М. Географічний напрям у соціології // Соціологія: короткий енциклопедичний словник. — К., 19987. — С. 98–100.

Захарченко М.В., Жлудько Е.М. Соціальний дарвінізм // Соціологія: короткий енциклопедичний словник. — К., 1998а. — С. 493–494.

Катерный И.В. Экологическая перспектива в социологии: за и против // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. ВЦИОМ. — 2004. — № 2. — С. 78–86.

Ковалевский М.М. Сочинения : В 2-х т. Т.1. Социология. — СПб., 1997.

Кравченко С.А., Мнацаканян М.О., Покровский Н.Е. Социология: парадигмы и темы. — М., 1998.

Лауристин М. Парадигматический подход к исследованию экологического сознания // Массовая коммуникация и охрана среды. — Таллинн, 1987. — С. 7–16.

Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — М., 1974. — Т. 42.

Парк Р. Экология человека // Теория общества. Фундаментальные проблемы. — М., 1999. — С. 384–400.

Салтовський О.І. Екологія соціальна // Соціологія: короткий енциклопедичний словник. — К., 1998. — С. 148–150.

Социологический энциклопедический словарь / Под ред. Г.Осипова. — М., 1998.

Энциклопедический социологический словарь. — М., 1995.

Яницкий О.Н. Экологическая перспектива города. — М., 1987.

Яницкий О.Н. Экологическое сознание и городская культура // Общественные науки. — 1988. — № 1. — С.104–117.

Яницкий О.Н. Энвайронментальная социология вчера и сегодня // Общественные науки и современность. — 1993. — № 1. — С. 76–91.

Bock K. Theories of Progress, Development, Evolution // Bottmore T., Nisbet R. (eds.) A History of Sociological Analysis. — N.Y., 1978. — P. 39–79.

Burch W., Cheek N., Taylor L. (eds.) Social Behavior, Natural Resources and the Environment. — N.Y., 1972.

Buttel F.H. Environmental and Resource Sociology: Theoretical Issues and Opportunities // Rural Sociology. — 1996. — № 1. — P. 56–76.

Buttel F.H. Sociology and the Environment: the Winding Road toward Human Ecology // International Social Science Journal. Special Issue. Environmental Awareness. — 1986. — № 5. — P. 337–356.

Canan P. Bringing Nature Back. The Challenge of Environmental Sociology // Sociological Inquiry. — 1996. — № 1. — P.29–37.

Catton W., Dunlap R. A New Ecological Paradigm for Post-exuberant Society // American Behavioral Scientist. — 1980. — № 1. — P. 15–47.

Duncan O.D., Schnore L.F. Cultural, Behavioral and Ecological Perspectives in the Study of Social Organization // American Journal of Sociology. — 1969. — № 2. — P. 132–136.

Dunlap R., Buttel F., Dickens P., Gijswijt A. (eds.) Sociological Theory and the Environment: Classical Foundations, Contemporary Insights. — Lanham: Rowmann & Littlefield, 2002.

Dunlap R., Catton W. Environmental Sociology: A Framework for Analysis // Progress in Resource Management and Environmental Planning. Vol.1 — Chichester, 1979. — P. 57–85.

Dunlap R., Catton W. Environmental Sociology // Annual Review of Sociology. — 1979a. — № 5. — P. 243–273.

Dunlap R., Catton W. Struggling with Human Exceptionalism: The Rise, Decline and Revitalization of Environmental Sociology // The American Sociologist. — 1994. — № 25. — P. 5–30.

Giddens A. The Construction of Society. — Cambridge, 1984.

Jarvikovski T. The Relation of Nature and Society in Marx and Durkheim // Acta sociologica. — 1996. — Vol. 39. — P. 73–86.

McKenzie R.D. The Ecological Approach to the Study of Human Community // Park R.E., Burges E.W., McKenzie R.D. The City. — Chicago, 1925. — P. 63–79.

Nisbet R. Social Change and History. — N.Y., 1969.

Park R.E. Society: Collective Behavior, News and Opinion, Sociology and Modern Society. — Glencoe, 1955.

Parsons H.L. (ed.) Marx and Engels on Ecology. — Westport, 1977.

Redcliff M., Woodgate G. (eds.) The International Handbook of Environmental Sociology. — London: Edward Elgar, 1997.

Schnaiberg A. Social Syntheses of the Societal-Environmental Dialectic: The Role of Distributional Impacts// Social Science Quarterly. —1975.—Vol. 56. — P.5–20.